

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT
VA SPORT ISHLARI VA O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA
MADANIYAT INSTITUTI**

MUSIQIY NAZARIY FANLAR KAFEDRASI

MAVZU: O'ZBEK XALQ CHOLG'U

ASBOBLARI

MUSIQA NAZARIYASI FANIDAN

KURS ISHI

BAJARDI: „Kino,televideniye va radio san'ati” fakulteti

**Kasb ta'lim: Folklor etnografik jamoalari
rahbarligi bo'limi talabasi OTAYEVA G.**

**QABUL QILDI: Musiqiy- nazariy fanlari kafedrası katta
o'qituvchisi ABROROVA M.F.**

TOSHKENT 2014

Mundarija

Kirish.....	3
Urma zarbli musiqa cholg'u asboblari guruhi.....	4
Torli – mizrobli musiqa asboblari guruhi.....	12
Torli – kamonli musiqa cholg'u asboblari	22
Sharq mutafakkirlarining cholg'u asboblari to'g'risidagi fikir va mulohazalari.....	29
Puflab chalinadigan cholg'u asboblari guruhi.....	32
Xulosa.....	38
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	39

KIRISH

O'zbek halq cholg'u asboblari ijro etish san'ati o'z taraqqiyotining ko'p asrlik an'alarini meros qilib oldi. Ularning ildizlari qadim-qadim davrlarga borib taqaladi. 1933 yildagi Ayratom shaxristoni arxeologik qazilmalarida topilgan madaniy boyliklar, qadimiy adabiy manbalar, o'zidan ilgari turli musiqa asboblari mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Eramiz boshlarida turli tuman halq cholg'u asboblari kundanlik turmushda, ovda, saroy hayotida, madaniy bayram marosimlarida, halq sayillarida ijrochilikda keng foydalanilgan. Halq musiqa cholg'u asboblari asrlar davomida inosnlarning ma'naviy ehtiyojlarini qondirib kelgan. Tasviriy san'at asarlari, sopol haykalchalar va turli xil miniatyuralar eramizning VII asrdayoq ikki turdagi halq cholg'u ansambli mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

O'rta asrlarda halq musiqa ijodining og'zaki an'analari keng tarqalgan bo'lib, ular cholg'u musiqasinnig har xil janrlari, turkumlari, rang-barang musiqa san'ati turlari, ulkan madaniy meros sifatida avloddan-avlodga o'tib kelgan. O'rta asrlarda musiqa ijrochiligi bir-biridan farqi o'laroq uch xil mustaqil uslub kasb etadi.

- 1) Farg'ona – Toshkent yo'nalishidagi (chor maqom)
- 2) Xorazm ijrochilik yo'nalishi (olti yarim maqom, panjgox ham kirgan)
- 3) Samarqand – Buxoro ijrochilik uslubi, ya'ni shashmaqomdir.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida halq cholg'ularida ijrochilik san'ati rivojlanishi, yangi ijtimoiy-siyosiy sharoit, Ovropaning madaniyati ta'siri bilan bog'lanadi. XX asrning 50-chi yillaridan yangi sozlarning orkestr tarkibiga kirib kelishi va ularning orkestrdagi imkoniyatlari oshdi. O'zbek xalq cholg'u asboblari takomillashtirish (oilalarga bo'lish) kabi qator ilmiy izlanishlardan so'ng, o'zbek halq cholg'ulari soni anchaga ortdi.

Shunday qilib, o'zbek halq cholg'u asboblari paydo bo'lishi va takomillashining boy tarixi bilan bog'liq bilimlar, musiqa ijrochilik texnikasi, imkoniyati va taraqqiyoti qonuniyatlarini ochishga yordam beradi.

Urma zarbli musiqa cholg'u asboblari guruhi.

Doira

Xalq cholg'u asboblari nng paydo bo'lish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Musiqachilikda dastlab **urma zarbli** cholg'ular paydo bo'lgan. Bular Nog'ora, chindovul, childirma, dovul va doyralaridir. Qadim zamonlardan to hozirgi davrimizgacha bizga yetib kelgan doyra cholg'u asbobi o'zgarmagan holda saqlanib kelmoqda.

Musiqa sohasida, O'rta Osiyo va Sharq xalqlari qatori, o'zbek usullari, ya'ni ritmik yo'llari va ularning rivojlanish usullari alohida o'rin egallaydi. Usullar qoida bo'yicha urib chalinadigan musiqa asboblari ijrosida qo'llaniladi. Eng ko'p tarqalgan urma zarbli musiqa asboblari, O'zbekistonda, Tojikistonda va Uyg'ur xalqlari, shu bilan bir qatorda, Sharqda o'zining shirali ovozigaga ega bo'lgan, musiqa cholg'u asbobi doyra hisoblanadi.

Doyra iborasi ba'zan «Dapp», «Childirma», «Chirmanda» deb yuritiladi. Xorazmda dapp, childirma ijrochini esa «Dappchi»-childirmachi deb aytadilar, Buxoroda doyradast, Farg'onada chirmandachi, Samarqanda esa doyrachi deb yuritiladi.

O'zbek xalqi qadimdan doyra asbobini juda ardoqlab kelgan. O'tmishda bu asbob sadolari ostida xalqni maydonlarga, to'y-tomoshalarga, musobaqa kurashlarga va har-xil sayillarga chaqirganlar. Jumladan: "Hosil bayrami", "Uzum sayli", "Qovun sayli" kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan.

Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa karnay, surnay va nog'ora, doyra kabi urma zarbli musiqa cholg'ulari keng qo'llanilgan.

Buyuk Shark mutafakkirlarining merosi, xalq cholg'ularini o'rganish sohasida ham tarixiy qimmatga ega. Abu Nasr Muhammad Farobiyning mashhur asari "Musiqa haqida katta kitob" ("Kitob al-musiqa, al-kabir") ulkan ahamiyatga ega. O'rta asr olimi bu kitobdan ikki xil musiqa ijrochiligi: ohangni inson ovozi (qo'shiq san'ati) va cholg'ular vositalarida qayta tiklashga ajratadi.

Darvish Ali o'z davri (XVII asr) da mavjud bo'lgan cholg'u ansambllari va ularning ijrochilari haqida ma'lumot bergan. Saroyda 60 cholg'uchidan iborat ansambl

bo'lgan. «Nog'ora xona» deb atalgan 60 kishilik cholg'uchilar ansamblni nog'orachi boshqargan. Darvish Ali misol tariqasida shunday dalilni keltiradi:

«Sulton Husayin saroyida ansamblning rahbar-mehtar vazifasini nog'orachi Sayid Ahmadbin mehtariy Miroqiy bajargan. «Nog'ora xona» nog'ora va damli musiqa cholg'ularida kuy chalayotgan paytda ijrochilar joylashgan xona ko'zda tutiladi.

Bizning jumhuriyatimizda doyra ritmik usullarini dunyoga mashhur qilishda o'z hissasini qo'shgan Usta Olim Komilovning boy merosi avlodlar uchun katta maktab vazifasini o'tamoqda. Mashhur doyrachilar G'ofur Azimov, G'ofur Inog'omov, Rahim Isaxo'jayev, Evner Barayev, Qahramon Dadayev, Ravshan Akbarbekov, Odil Kamolxo'jayev, Dadaxo'ja Sottixo'jayev, To'ychi Inog'omovlar ustaning ananalarini davom ettirdilar.

Shuningdek, Toshkent Davlat konservatoriyasi dosenti A.XLiviyeu ham "Doyra uchun etyudlar" to'plamini yaratgan edi. Sam.DU. musiqa fakulteti dosenti Ya.Haqqulov "Doyra uchun pyesalar" to'plami yaratganlar. A.Rasulov nomidagi Sam. DSBYu katta o'qituvchisi Asliddin Sirojev "Doyra uchun pyesalar» yaratdilar, A.Ashrafxo'jayev "Doyra sinfi bo'yicha xrestomatiya yozganlar".

Doyraning tuzilishi

Doyra ko'rinishidan oddiy aylanma shaklida bo'lib, diametri taxminan 400 mm bo'lgan, gardishi ilgari uzum zangidan qilingan, so'ngi vaqtlarda yog'ochni egib yoki kichik bo'laklarga bo'lib, ularni bir-biriga ulab yasaladi. Doyraning gardishiga buzoq yoki baliq, ba'zan toyning terisidan qoplangan. Gardish o'rtasiga qirqdan ortiq halqachalar taqiladi. Bu halqachalar doyrani chalganda ijroga qo'shimcha sado beradi. Bu halqachalarning nomi *shing'iroq*, *shilshila* deyiladi, shing'iroqlar mayda doiracha shaklida bo'lib, misdan va temir metallardan ishlab yasaladi. Doyrada 2 ta asosiy tovush bor. Biri past "bum" (Xorazmda "gup") ikkinchisi baland "bak" (xorazmda "toq") deb yuritiladi. Ketma-ket kelgan ikkita qisqa tovush "bakko" yoki «bakka» (tak-tak) yoki (bak-bak) "taka" deb yuritiladi. Ilgarilari Bum (gup) 1ta chorak notaga teng bo'lgan. Bak (tak) ham 1ta chorak nota hisoblangan. Bak-bak (tak-tak) 2 ta-choraktalik notaga

teng. Bakka (taka) esa 2 ta 8 talik notaga teng. Agar taktlar o'rtasida pauza kelsa "Ist" so'zi qo'llanilgan. Masalan: bakka bum bak ist baka bak.

30 yillardan so'ng doyra usullari, ya'ni "Bum" chiziq ostiga "Bak" esa chiziq ustiga yozilib, ijro etiladigan bo'ldi. Bu doyra usullarini A.Eyxgorn, V.Leysok, N.Mironov, V.Uspenskiylar bir nota chiziq oralig'ida nota yo'lida yozganlar.

Doyrani tovush balandligi noaniq, ya'ni uning terisi qanday tortilganiga qarab sado beradi, aniq bir nota, ya'ni tovush, ovoz bir xil chiqmaydi. Bum bilan bak oralig'i kvarta intervaliga yaqinroq. Ijro har xil usul bilan kelishi, barmoqlar harakatida tovushlar o'zgarishiga olib keladi.

Doyra ijrosi, o'ng qo'l bilan chap qo'l harakatiga bog'liq, doyrani qaysi yeriga, gardish o'rtasiga yo chetiga yoki bo'lmasa gardishdan ozgina o'rtasiga yaqinroq urib cholish, o'ziga xos tovush chiqaradi. Ba'zan barmoqlarga metaldan yasalgan noxun taqilib chalinadi. Mana shunaqa ijro etilgan bum bilan bumni, bak bilan bakni farqi juda katta bo'ladi.

XX asrning 50-60-yillariga kelib, doyra usullari A.I.Petrosyans tomonidan o'zgartirildi, Toshkent eksperimental laboratoriyasida tasdiqlanib, ko'pchilik musiqashunos olimlar tomonidan 4 qatorlik doyra usul yuli joriy etildi va hozirgacha qo'llanilib kelinmokda. Har bir qo'lning, ya'ni o'ng va chap qo'llarning ovozlari tovushlari alohida yoziladi.

Quyida doyrachilikda don taratgan mashhur va mohir doyrachilar xotirasini yodga olamiz.

Usta Olim Komilov, To'ychi Inog'omov, G'ofur Azimov, Bolta Sharipov, Dadaxo'ja Sottixo'jayev, Rashid Nurmehammedov, Rahmon Otaboyev, Samarqandlik Baxtiyor Jobirov va boshqalar.

Endilikda sitqi dildan xizmat qilib kelayotgan doyrachilar: Rahim Isaxo'jayev, Qahramon Dadayev, Tal'at Sayfiddinov, Dilmurod, Elmurod, Xolmurod Islomovlar, Rahmatullo Samadov, Abbas Qosimov va boshqalar.

Nog'ora

Nog'ora-urib chalinadigan o'zbek xalq musiqa asbobi hisoblanadi. Halq cholg'ularining paydo bo'lish tarixi esa eramizdan avvalgi II ming yillikda dunyoga kelgan, deb taxmin qilinadi. Musiqachilikda dastlab urma zarbli cholg'u asboblarni paydo bo'lgan. Chunki eng qadimgi mehnat qo'shiqlari, shuningdek, ovga chiqishlar ritmik tuzilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Nog'oraga o'xshash cholg'ular bilan shovqinli cholg'ular ham o'sha paytda paydo bo'lgan.

XV-XVII asr yozma yodgorliklari, tasvriy san'atda va adabiy merosimizda ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaluvchi musiqa cholg'ularining asosiy tiplarini barqarorligini tasdiqlovchi boy manba berilgan. Ikki guruhga bo'lingan cholg'u ansambli mavjudligi ko'rsatilgan. Birinchi doyra va nay jo'rligida, ansambl (xonaki tipdan) ikkinchi damli va urma zarbli cholg'ular (karnay, surnay, bo'laman, doyra, nog'ora) ansambli.

Ansamblning ikkinchi tipi ko'proq harbiy orkestr sifatida foydalanilgan. Buni quyidagi satrlar tasvirlaydi: "Karnay va nog'oralar chalindi, saf tortgan sipohlar bir ovozda uch karra harbiy xitobni takrorlaydilar". (Boburnoma Toshkent., 1948 yil 100 bet)

Toshkent Davlat konservatoriyasida ta'sil olgan talabalar, urma zarbli cholg'ulardan hammasini mukammal o'rganadilar. Bularga doyra, ksilafon, litavra katta nog'ora va hokazolar kiradi.

Nog'oraning tuzilishi

O'zbekistonimizda ijro etiladigan nog'ora asosan sapoldan yasalgan bo'lib, ustiga echki yoki kiyik terisi qoplanadi. Nog'orani ko'pincha ikkitasi chalinadi, bayramlarda, sayillarda, to'y-hashamlarda chalinadigan nog'oralar bir oz kichikroq bo'ladi. Ikkalasi bir-biridan kvarta soziga farq qilishi kerak. Nog'ora o'zi aniq ma'lum bir sozga ega emas. Shunga ko'ra, tovushi ham aniq bir balandlikka ega emas. Nog'oralardan birini (kichigi) bak, ya'ni baland tovush, ikkinchisi bum, ya'ni past tovush beradi.

Nog'ora olov yoki oftobda qizdirilib, tovushi balandlashtiriladi. Turli bayram, halq sayillarida katta nog'ora ishlatiladi. Buni qo'sh nog'ora deb ham yuritiladi. Nog'orani asosan ikkita ingichka uzun kaltakcha (cho'p) bilan urib chalinadi. Nog'orada asosan ikkita tovush (bak va bum) bulganligi uchun, buning notalari bir chiziqda quyidagiga yoziladi.

Chiziq tagidagi notalar bum, ustidagi notalar esa bak tovushini bildiradi. Nog'ora O'zbekistondan tashqari Tojikiston, Qirg'iziston va halqlarda ham qo'llaniladi.

Surnay chalganda usulni nog'ora bilan saqlaydilar. Nog'ora usullaridan biri "Shodyona" usulidir.

Ikkinchi usuli "Bululcha" yoki "Bulujiy" usulidir.

Uchinchi usuli-ufor usulidir.

To'rtinchisi "Ducho'ba" deb ataladiki, ufor usulining tez juda chalinishidan iborat.

Safoyil.

Safoyil- musiqa asbobi Xitoy, Uyg'ur xalq cholg'u asbob sifatida keng tarqalgan musiqa cholg'usidir. Safoyil cholg'usining ko'pincha raqsona, marshona kuylarda uchratish mumkin. Uyg'ur xalq raqslarida ham keng qo'llaniladigan musiqa cholg'usi hisoblanadi.

O'zbekiston va Tojikistonda bu cholg'u asbobi keng qo'llanilib kelmoqda. Safoyil musiqa asbobi, tuzilishidan shiqildoqli urma zarbli cholg'u asbobi guruhiga kiradi. Safoyil ikki bo'lak kattiq yog'och kaltakchasidan iborat bo'lib, bu kaltakcha mayda temir halqachalar taqilgan katta temir xalqachaga o'rnatiladi.

Safoyilni silkitib yelkaga urib shovqinli, turli xil murakkab tovush chiqarishadi. Ikkita kaltakchasini uzunligi 400 mm ni tashkil etadi. Safoyil cholg'uchisi yelkaga urib va havoda tebratib har xil kerakli usullarni chiqaradi.

"Soqiynoma" va "Qashqarcha" kuylarida ham safoyil cholg'usi ishlatilib, ritm berib, kuchli hissani tovush bilan yetkazib beradi.

Qayroq

Qayroq-O'rta Osiyo xalqlarining o'rtasida keng tarqalgan urma zarbli musiqa asbobi hisoblanadi. Ma'lumotlarga qaraganda qadimda saroy marosimlarida bo'ladigan bazmlarda qayroq ijrosi ko'p ishlatilgan. Asosan bu cholg'uni ayollar ijro etishgan.

O'zbekistonda jumladan Xorazm va Buxoroda qayroq cholg'usini ko'p ishlatadilar. Raqslarda ijro etiladigan qayroq cholg'usi, yapaloq, tekis qilib silliqlangan to'rtta toshdan iborat bo'ladi. Ijrochi har bir qo'lga bir juftan ushlab, qayroqlarni silkitib yoki titratib har xil kerakli usullarni beradi. Qayroqda biror kuy, raqs yoki ashula usulini (ritmini) ijro etish paytida, ijrochi har xil milizm ya'ni milliy bezaklardan foydalanadi.

Odatda qayroqni raqs tushuvchi o'zi chaladi. Raqqos yoki raqqosa qayroqni bir-biriga urilishidan chiqqan ritmik tovushni o'z raqsiga jo'r qiladi. Qayroq cholg'usida ijro etiladigan kuylardan: «Qayroq o'yini», «Norin-norin», «Xorazm lazgisi» va shunga o'xshash ra'ssona kuy qo'shiqlardir.

Chang.

Chang cholg'usi juda ko'hna va qadimiy cholg'ulardan hisoblanadi. Abu Nasr Muhammad Forobiyning ta'kidlashicha o'sha davrdagi changning 15 ta tori bo'lgan, ikki oktavalik musiqa cholg'ulari guruhiga kirgan. Oralig'i teng yarim ton tovushlarga ega bo'lgan. Risolada ta'rif berishicha barcha cholg'ular ashula, raqs, yakkanavoz va ansambl ijrochiligiga jo'r bo'lishda foydalanilgan. Ayniqsa ud cholg'usida ijro etilayotgan kuyga, tanbur, rubob, chang uyg'un jo'r bo'lishi uchun, sozlash usullarini tushuntiradi. Sharqning ulug' allomasi Al-Forobiy musiqa ilmining bir bo'limi sifatida cholg'ularni o'rganuvchi cholg'ushunoslik sohasiga asos soldi. Bu soha keyinchalik boshqa olimlarning asarlarida ham keng boyitildi va rivojlantirildi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) ning "Davolash kitobi" deb nomlangan qomusining " Musiqa xaqida risola" bobida o'sha davrning musiqachiligiga oid ilmiy-falsafiy bilimlari bayon etilgan. Bu risolada cholg'ular ikki guruhga bo'linganligini ta'riflaydi: mizrobli, noxunli (barbod, tanbur, rubob) va butun rezanator qopqog'i bo'ylab tortilgan ochiq torli cholg'ular (shohrux, chiltor, lira) chang va arfa asboblari.

XVII asrda yashab ijod etgan mashhur musiqashunos olim Xofiz Darvish Ali chang cholg'usidagi mukammal ilm olgan cholg'uchi hisoblangan. U kishining ustozlari Toshkentlik Amir Fathiy bo'lgan. Abdurauf Fitratning ma'lumot berishicha XVII asrda Abdullaxon zamonidan Imomqulixon zamonigacha bo'lgan mashhur musiqashunoslar: Hofiz Darvish Ali changchi, Buxorilik dutorchi Mahmud Ishoq o'g'li, Toshkentlik Amir Fathiy, Samarqandlik Mavlono Boqiy Zardo'z, Hojagiy Ja'far qonuniy, Hofiz Tonish, Hofiz Turdiy qonuniy, Mirza arabiy Qo'ng'iro't, Qubuzchi Hofiz Poyanda, Qubuzchi Shayx Ahmad, Qubuzchi Mirmastiy, Balxlik ustod Abdullo Naychi, tanburchi Xo'ja Navro'z, Husayin Uddiy, g'ijjakchi ustod O'zbek va boshqalar.

Darvish Ali (XVII) ning ma'lumotiga qaraganda chang cholg'uvchilar homiysi Zuhraga bag'ishlangan. Ta'riflangan changning yetti maqom ijrosi uchun yigirma olti tori va yetti pardasi bo'lgan. Risoladagi ta'rif bo'yicha cholg'u asboblarning yettitasi: tanbur, chang, qonun, ud, rubob, qubuz, g'ijjak, o'sha davrda juda keng tarqalgan cholg'ular edi. Darvish Alining ma'lumotlari musiqa amaliyotida dastlab ansamblda uyg'un jo'r ovoz hosil qiladigan torli-noxunli va torli-kamonchali cholg'ular qo'llanilganligi haqidagi fikrni tasdiqlaydi.

Taniqli cholg'uchi Darvish Alidan ud va chang chalish mahoratini egallagan, uning shogirdi, mohir sozanda Mavlono Zaynullo Bedaniy Rumi ko'pgina peshrav (Isfaxon, saqil, peshrav va boshqalar) ijodkori edi.

XV-XVII asr miniatyuralarda chang (arfa) doyra, lyutnya, borbod, qonun, ud, g'ijjak, soz, nay, rubob, tanbur cholg'uchilari tasvirlangan. Cholg'u asboblardan tashqari qarsak jo'rligida ijro etilgan raqslar ham tasvirlangan. Chang, lyutnya, ud, kabi musiqa cholg'ulari haqida Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa", asari qo'l yozmasiga ifoda etilgan rasmlar guvohlik beradi.

A.Navoiy (1441-1501) o'zining "Xamsa" sida yozilgan dostonlaridan biri "Sab'ai Sayyor" da Bahrom Go'r haqidagi qadimiy afsonani yangicha talqin etadi. Asar qahramoni-chang cholg'usini Dilorom deb atagan. Shoir uning cholg'usini musiqa timsoli sifatida gavdalantirgan.

Chang eng keng tarqalgan cholg'u sifatida ko'plab adabiy manbalarda qayd etiladi. Chang cholg'ularini o'z asarlarida Firdavsi-Ozoda, Navoiy-Dilorom, Nizomiy esa Fitna deb ataganlar.

Changning tuzilishi

Hozirgi qo'llaniladigan chang cholg'usi O'rta Osiyo va boshqa xalqlar orasida keng uchraydi. Changdan o'zbek, tojik, uyg'ur va rus xalqlari ham keng foydalanadilar. Ruslar uni «Simbal» deb atashadi. U tut, yong'oq, o'rik va boshqa yog'ochlardan yasaladi. Changning quloqlari 76 ta bo'lib, u chang korpusining o'ng tomoniga o'rnatiladi, pardalari xromatik yarim tonlikdan iborat. Changda turli millat musiqa asarlarini, hamda G'arbiy Ovropa klassik kompozitorlarining yirik va murakkab asarlarini ijro etish imkoniyati yaratildi. Uning diapozoni juda keng bo'lib, uch oktavaga yaqin. Changni chalish uchun ishlatiladigan cho'p, g'arovdan yoki qamishdan ishlangan bo'lib, yumshoq ovoz berish uchun uchiga rezinka o'rnatiladi.

Chang ansambl va orkestrlarda eng asosiy boshlovchi rolni o'ynaydi. U yakkavozlikda ham mashhur bo'lib, yuqori texnikaviy asarlarni ijro etish uchun qulaydir. Chang sozining mohir ijrochilaridan marhum Faxriddin Sodiqov, Matyusuf Xarratov, Fozil Xarratov, Tilash Xo'jamberdiyev, San'at Ruzmatovlarning porloq notiralari qalblarda abadiy saqlanadi. Hozirgi kunda xalqimizga xizmat qilib kelayotgan changchilar: Ahmad Odilov, Rustam Ne'matov, Fazilat Shukurova, Abdurahmon Xoltojiyev, Baxtiyor Aliyev, Temur Mahmudov, Abdusalom Mutalov, Tohir Sobirov, Ismoil Jobirov, Xurshida Muhammadqulova va boshqalar.

Torli – mizrobli musiqa asboblari guruhi

UD

Ud juda qadimiy musiqa asbobidir. Uning bizga ma'lum bo'lgan dastlabki shakli Ayritomdan topilgan. Eramizning birinchi asrlariga oid ajoyib madaniyat yodgorligida o'z aksini topgan. Ud arabcha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi turlichadir. U birinchidan, yog'ochi qora tusli daraxatning nomidir. Ud dastlab shu daraxtdan yasalgan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ud iborasi bayram, to'y-tomosha, xursandchilikni ifodalaydigan «iyd» iborasining ma'lum shaklidir. Bu o'rinda xushchaqchqlik kayfiyatni bag'ishlovchi soz ma'nosida ham kelishi mumkin.

Udning dastlabki nomi «Barbad» bo'lganligini ba'zi manbalarda ko'rsatib o'tiladi. Barbad ikki so'zdan iborat bo'lib Bar-qomat, bad-o'rdak ma'nolarda keladi. Barbad qorni katta va dastasi kalta musiqasi asbobidir. Unga o'rdak qomatiga o'xshagani uchun barbad nomi berilganmish. Barbad ko'p manbalarda hamma torli asboblarning yuzaga kelishida asos bo'lgan, deb ko'rsatiladi. Uning eng takomillashgan keyingi shakli go'yo ud emish.

Ud qariyb XVII asrlargacha yashagan, deb taxmin qilinadi. Keyinchalik esa O'erta Osiyoda iste'moldan chiqib ketgan hamda udning xususiyatlari va funksiyasini bajara oladigan boshqa qadimiy musiqa asboblari uning o'rnini ola boshlaydi.

O'erta Osiyo xalqlarining, jumladan o'zbek, tojiklarning cholg'u asboblari rang-barangdir. Albatta, bu xalqlarning madaniyati qadimdan boy bo'lganligi, tinmay rivojlanganligidan dalolat beradi.

O'erta Osiyodan yetishib chiqqan buyuk allomalar al Forobiy (X), Abu Ali ibn Sino (X-XI), Qutbiddin Sheroziy, Safiuddin Urmaviy (XIII-XIV), Abdul Qodir Marog'iy (XV asr), Abdurahmon Jomiy (XV asr), Darvish Ali Changiy (XVII asr) singari mutafakkir olimlar ijodlarining bir qancha mavzularini musiqa faniga bag'ishlaganlar.

Bizning davrimizga kelib, hozirda ud cholg'usi kavkaz xalqlarida, arablarda, eron, turk va boshqa xalqlarda iste'moldan chiqmagan holda qo'llanilib kelinmoqda. Yaqin yillar davomida o'zbek va tojik xalqlari orasida ham sozandalarda qiziqish uyg'ondi, qolaversa, respublikamiz musiqa san'atining jonkuyarlari tashabbusi bilan ud

cholg'usini mukammalroq o'rganib ya'ni, xalqimizning qadimiy musiqa asboblari qatoriga qo'shishdek xayrli ishlar olib borilmoqda. Yuqorida aytib o'tganimizdek, buyuk olimlar, mumtoz adabiyotimizning ulkan shoirlari, musiqa san'atini chuqur tahlil qilgan holda, inson salomatligi-yu ruhiga, tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, qolaversa, inson hayoti go'zalligini ajralmas bo'lagi va ramzi, deb o'qtirganlar.

Qadimiy udlar, avvalo ikki torli bo'lib, ular «zir» va «bam» deb nomlangan. Bam-pastdagi, zir-yuqoridagi ingichka tor. Keyinchalik uch-to'rt torli bo'lgan. Al-Farobiy esa unga beshinchi torni o'rnatgan. Ana shundan buyon ud cholg'usining asosiy torlari beshta juft tordan iborat. Oltinchi tori (bitta tordan iborat) esa ayrim kuylar ijro etilganda qo'shib chalinadi.

Qadimda udning torlari ipakdan ishlanganligi ayrim musiqa risolalaridan bizga ma'lum. Oltinchi tor esa taxminan yaqin yillardan beri ishlatila boshlandi. Bu tor ud cholg'usining tembri, ya'ni tovushining yanada boyitdi.

Udning tuzilishi

Ud asbobi kosa, dasta, bosh qismdan tashkil topgan. Kosasi-bir-biriga yopishtirilgan bir necha qovurg'asimon taxtachadan iborat. Ustiga yog'ochdan tayyorlangan qopqoq zich qilib biriktiriladi. Qopqoqda uchta rezonator-ovoz tebranib chiqadigan teshik bo'lib, ustiga torlar tayanadigan xarrakni zich qilib tutashtiriladi.

Dasta-kosaga mahkam biriktirilib, unga parda bog'lanmaydi. U g'ijjak dastasiga o'shab sof, tekis bo'ladi. Udning bosh qismi, torlarni mahkamlash va tortish uchun mo'ljallangan bo'lib, unga 11 ta yog'och (beshtasi o'ng va oltitasi chap tomonda) qo'yilgan. Udning bosh qismi bilan dasta tutashgan yerda shayton xarrak joylashgan. Uchta torlarni tayanchi hisoblanadi. Udning ishchi qismi ana shu yerdan boshlanadi.

Udning sozlanishi

San'atshunos olimlar va musiqa nazariyotchilarning ilmiy risolalariga qaraganda ud sozining birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi juft torlari oralig'ining sozlanishi sof

kvartadir. Faqat eng pastki torlari ya'ni to'rtinchi bilan beshinchi va beshinchi bilan oltinchi torlarining oralig'i katta sekunda intervalida sozlangan.

Oltinchi tor «sol» kichik oktava, beshinchi «lya» kichik oktava, to'rtinchi «si» kichik oktava, uchinchi «mi» birinchi oktava, ikkinchi «lya» birinchi oktava, birinchisi «re» ikkinchi oktava.

Udning umumiy ijrochilikdagi imkoniyati keng bo'lishiga qaramasdan, bizning an'anaviy ijrochilikdagi uslubimizga har bir pardasidan kuy jumlasini boshlaverish to'g'ri kelmasligi, amaliy o'zlashtirishimizda o'z ifodasini topdi. Ana shu imkoniyatlarni va ko'pgina maqom kuylarimizning diapozon jihatidan kengligini inobatga olgan holda, ud soziga biroz o'zgartirish kiritdik. Ud torlarning yuqoridan birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi juft torlar oralig'idagi sozini saqlagan holda, to'rtinchi bilan beshinchi tor oralig'ini sof kvartaga, beshinchi bilan oltinchi tor oralig'ini esa katta sekunda moslab sozladik. Misol uchun *mi, fa#, si, mi, lya* va *re*. Darslikka kiritgan kuylar ham ana shu o'zgartirilgan sozga mo'ljallangan. Kuylarni notaga olishda *sol* kaliti (yoki skripka kalitida) yozilishida, yosh mutaxassis sozandalariga bir oz qulaylik yaratilishi mumkin.

Rubob

Rubobning paydo bo'lish tarixi uzoq qadim zamonlarda borib taqaladi. Ma'lumotlarga qaraganda eng dastlabki ruboblar eramizdan oldingi ikki minginchi yillarda dunyoga kelgan deb taxmin qilinadi. Asrlar o'tib rubob cholg'usi shakllanib bizzacha yetib keldi. Rubob cholg'usidan uyg'ur, o'zbek, tojik va boshqa xalqlar ham keng foydalanadilar. Qashqar rubobi tut, chinor, o'rik va boshqa qattiq yog'ochlardan ishlanib, kuchli jozibali, serohang, jarangdor tovushga ega.

Qadimgi æyma ruboblarning pardalari ichakdan eshilib uning dastasiga bog'lanar edi. Shu ruboblarning tovushqatori diatonik joylashgan bo'lib, maqomlar va mumtoz kuylarimiz ijro etilardi. Endilikda esa, 1936 yildan boshlab, barcha o'zbek musiqa cholg'ularimiz qatori rubob ham takomillashtirilib, xromatik tovushqatorga ega bo'ldi. Bu esa butun dunyo xalqlari musiqa asarlarini, shuningdek G'arbiy Ovropaning klassik asarlarini ham ijro etish imkoniyatini berdi.

O'z rubobi bilan xalq hurmatiga sazovor bo'lgan marhum sozandalarimizdan: Muhammadjon Mirzayev, Ergash Shukrullayev, Abbas Bahromov, Nusrat Inoqovlardir. Ular ijro etgan kuylardan bahramand bo'lib turish shu sinfda tahsil ko'rayotgan har bir bo'lg'usi rubobchining eng asosiy burchi hisoblanadi. Hozirgi kunda ijro etib kelayotgan rubobchilar: Qobil Usmonov, Tohir Rajabov, Rahmatjon Tursunov, Husan Nabiyeu, Anvar Inoqov, Rifatilla Qosimov, Rustam Karimov, Ari Boboxonov, Olimboy Rahmonov, Ravshan Hamroqulovlardir.

Rubobning sozlanishi

Rubobning kosasiga asosan baliq terisi ba'zi hollarda buzoqning yurak terisi ham qoplanadi. Rubob notasi yozilishidan ko'ra bir oktava past sozlanadi (ovoz beradi). Rubob besh tordan iborat. Uning birinchi tori juft bo'lib, fortepianoning yoki changning birinchi oktavadagi *lya* pardasiga va ikkinchi tori ham juft bo'lib, *mi* pardasiga, oxirgi ichakdan eshilgan yo'g'on tori bitta bo'lib, u chalinadigan kuyining mohiyatiga qarab, *si* yoki *lya* pardasiga sozlanadi.

Rubob xalq ansambli va orkestrda yetakchi vazifani bajaradi. Uning yoqimli tovushi mayin, serjilo, ohangi boshqa sozlardan ajralib turadi. Rubobning bir necha turlari bo'lib, ular rubob prima, rubob sekunda, rubob tenor deb ataladi.

Afg'on rubobi

Afg'on rubobi Sharq xalqlarining o'tmishdan cholg'u asbobi hisoblanib kelingan. Ushbu afg'on rubobi Hindiston, Pokiston, Eron, Afg'oniston, O'zbekiston, Tojikistonda keng tarqalgan bo'lib, bizning davrimizgacha yetib kelgan qadimiy cholg'u hisoblanadi. Bu rubobning nomlanishi bir necha xil bo'lgan. Tojik rubobi, Buxoro rubobi, badaxshon rubobi deb ham ataladi. Ayrim risolalarda Hindiston rubobi deb yuritilgan.

Ushbu afg'on rubobi cholg'usi to'g'risida musiqashunos olim Al-Forobiy, Darvish Ali o'zlarining risolalarida ta'riflab o'tganlar. Afg'on rubobining mayin tovushi xuddi ud cholg'u asbobining tovushiga o'xshaydi, shakli esa boshqacharoq.

O'zbekistonda ushbu cholg'u asbobini afg'on rubobi deb yuritiladi. Bu cholg'u asbobi o'ziga xos shaklga ega bo'lib, chertib chalinadigan torli-mizrobli cholg'ular guruhiga kiradi. Ushbu cholg'uning yasashiga kelsak, usti teri bilan qoplangan katta va chuqur o'yma kosasining toraytirilgan yon tomonlaridan yuqori qismiga yupqa qopqoq yelimlangandir. Odatda korpus bilan bir butun yo'niladigan yo'g'on dastasida ichakdan atigi to'rt parda bog'langan bo'lib, qolganlarining yog'och qopqog'i ustiga cho'p qalamchalar yopishtiriladi.

Odatda afg'on rubob beshta chalinadigan asosiy pay tor (shu jumladan, unison sozlanadigan 1-2-juft va 3-4 juft torlar) hamda yon quloq (go'shak) larga tortiladigan 10-11 ta aks sado beruvchi sim torlarga ega bo'lib, asosiy kuychan torlar o'zaro kvartaga sozlanadi. Aks sado beruvchi simlar esa, pog'onama-pog'ona ko'tariluvchi sekundalarni tashkil etadi. Afg'on rubobining diapozoni ikki oktava bo'lganiga qaramay, deyarli professional xalq sozandolari ansambllarda va yakkanavoz ijroda keng qo'llaniladi.

Afg'on rubobining qayta ishlangan turi rubob tenor deb nomlanadi. Unda beshta tor bo'lib, hammasi ichakdan. Sozi kvarta intervali oralig'ida. 5-tor katta oktavadagi *si*, *lya* tovushiga, 4 va 3 juft torlar kichik oktavadagi *mi* tovushiga (unison), 2 va 1 torlar kichik oktavadagi *lya* tovushiga (unison) sozlanadi. Umumiy ovoz hajmi katta oktavadagi *si* tovushidan ikkinchi oktavadagi *do*, *lya* tovushiga qadar. Notalar eshitilishiga nisbatan oktava yuqorida skripka kalitida yoziladi.

Tanbur

Xalq musiqa cholg'ulari uzoq o'tmishda paydo bo'lgan, ilk cholg'ular eramizdan oldingi ikki minginchi yillarda paydo bo'lgan degan taxminlar bor.

IX-X asrlarda yashab ijod etgan musiqashunos olim Al-Forobiy tanburni shunday tasvirlaydi. Tanbur – bu forscha so'zdan olingan bo'lib, «*Tan*» bu yurak, dil degan ma'noni bildiradi. «*Bur*» esa kesmoq, qitiqlamoq, larzaga solmoq demakdir. Tanbur ham uzoq asrlardan beri o'zbek, tojik va uyg'ur xalqlariga madaniy xizmat qilib

kelayotgan sernola, serohang dilrabo milliy musiqa cholg'ularimizdan biri bo'lib, uni tinglayotgan shinavandalar qalbini larzaga solib kelmoqda.

Tanburning yasalihi

Tanburning kosasi tut yog'ochidan, dastasi esa, asosan o'rik, yong'oq va boshqa yog'ochlardan yo'nilib yasaladi. Dasatasiga esa ichak pardalar bog'lanadi. Ichak pardalar diatonik tovushqatorda joylashgan bo'lib, ba'zilarida esa xas pardalar joylashgan bo'ladi. Torlari misdan tortilib, «*Noxun*» deb ataluvchi metaldan ishlangan moslama yordamida chalinadi.

Tanburning sozlanishi

Tanbur fortepianoning kichik oktava *sol-re* tovushiga sozlanadi. Asosan tanburda bitta chaluvchi, va ikkita ba'zan uchta sadolantiruvchi torlar bo'ladi.

Mashhur tanburchilardan Rixsi Rajabiy, Shobarot Tanburchi, Usta Ro'zimatxon Isabayev, Emmanuel Barayev, Shohnazar Sohibov (Tojikiston) va boshqalar. Hozirgi kunda xizmat qilib kelayotgan tanburchilar Turg'un Alimatov, Abdulla Umarov, Hasan Rajabiy, Mahmud Tojiboyev, va boshqalar.

Dutor

Dutor juda qadimiy musiqa asbobi, uning paydo bo'lish tarixiga kelsak, eramizdan avvalgi asrlarga borib taqaladi. Dutor tojikcha so'z bo'lib ikki tor degan ma'noni bildiradi.

Dutor asr-asrlardan o'zbek xalqiga madaniy xizmat qilib kelayotgan milliy musiqa cholg'ulardan biri hisoblanadi. Bu cholg'u faqat o'zbek xalqining cholg'usi bo'lmay, balki uni qardosh tojik, uyg'ur, qoraqalpoq, turkman xalqlari ham o'zlarining sevimli cholg'usi deb hisoblashadi.

Dutor kvarta, kvinta, oktava va unisonga ham sozlanadi. Bizda qo'llanilayotgan dutor-*alt* deb ataladi. Bu cholg'u kichik oktava *lya* va *mi* notalarga sozlanadi. Dutorga o'xshash cholg'uni, qozoqlarda «*Do'mbira*», qirg'izlarda «*Qo'buz*» deb atashadi.

Dutorning yasalishi

Dutorlar asosan ikki xil turda yasaladi. Qadim o'tmishda sozandalarimizga xizmat qilib kelayotgan dutor dastasiga ichak yoki ipakdan eshilgan pardalar bog'langan diatonik tovushqatorda (mumtoz kuylar va maqom yo'llari ijro etilardi) bog'langan va bu dutorlarni xalq dutorlari deyilgan.

Dutor yasalishi jihatdan ikki qismdan iborat (dasta va kosa) bo'lib, ularni birlashtiruvchi qismini «*Bug'iz*» deb ataladi. Dutorning kosasi o'yma va qovurg'achalarning birlashganidan yasalishi mumkin. «*O'yma dutor*» Samarqand, Xorazm, Tojikiston va Turkmanistonda qo'llanilib, bir bo'lak tut yog'ochidan o'yib ishlanadi. Qobirg'ali dutor ham tut yog'ochidan ishlanib, 8-10 bo'lak yupqa taxtachani egib birlashtiriladi. Kosa ustiga yopishtiriladigan qopqoq ham tut yog'ochidan tayyorlanadi. Odatda dutor yasaladigan tut yog'ochi soyada quritiladi. Dutorning umumiy uzunligi 1200-1300 mm, ayrim joylarda esa 750-800 mm ni tashkil etadi.

1936-37 yillarda Toshkentda o'zbek musiqa cholg'ularini takomillashtirish ustaxonasi ochilib, boshqa sozlar qatori nota ilmiga moslashtirilgan yog'och pardali, kapron torli yangi dutorlar ishlab chiqarila boshladi. Hozirgi kunda bu dutorda malakali o'qituvchilarimiz tomonidan yosh dutorchilarga ijrochilikdan saboq berilmoqda. Dutor haqida gap borganda, albatta, uning mohir ijrochilarini eslab o'tish joizdir.

Mashhur dutorchilar: H.A.Abdurasulov, Abdusoat Vahobov, Davlatoxun Qodirov, Yunus Rajabiyilar dutor cholganlarida kishilar og'ir sukunatga cho'mib, olam-olam ma'noli hissiyotlar ummoniga botar ekan. Ulardan keyin esa Shokir Sartarosh, Orif Qosimov, Zokirjon Obidov, To'xtamurod Rasulov va boshqalar.

Hozirda esa xizmat qilib kelayotgan dutorchilar G'ulom Qo'chqorov, Abdurahim Hamidov, Mirsodiq Ergashev, Ro'zibibi Hojiyeva, Malika Ziyayeva, Obidjon Odilov, Sulton Qosimov va boshqalar.

Dutor prima.

Dutor prima dutorning kichraytirilgan turi. Buning qopqog'i tut o'rniga archa daraxtidan qilinadi. Ipak torlari o'rniga ichak tor tortilgan. Pardalar dastasini o'yib xromatik holda doimiy o'rnashtirilgan. Torlar kvarta bo'yicha birinchi oktavadagi **mi** va **lya** ga sozlanadi. Notalar skripka kalitida, eshutilishiga nisbatan oktava yuqorida yoziladi. Xajmi kichik oktavadagi **mi-lya** dan birinchi oktavadagi **sol** va ikkinchi oktavadagi **do** ga qadar. Dutorlar oilasiga mansub bu cholg'u asbobi eng baland tovushga ega bo'lib, skripka kalitida yoziladi. Ikki kapron ipak toridan iborat ushbu cholg'u asbobi kvarta oralig'ida sozlanadi. Applikatura jihatidan rubob prima g'ijjak asbobiga o'xshab ijro etiladi. Masalan: pissikato, bidratma, stakatto va hokazolar.

Dutor primani sozlanishi birinchi tor (pastki tor) **mi** va ikkinchi tor (yuqorigi tor) **lya** tovushlaridir. Dutor primaning umumiy ovoz hajmi birinchi oktavadagi **mi** tovushidan uchinchi oktava **lya** tovushiga qadar. Dutor prima orkestrda **solo** chalish va jo'mavozlik vazifasini bajaradi.

Dutor sekunda

Yangi ishlangan datorlar oilasiga kiruvchi ushbu dator-sekunda cholg'usi, ovoz jihatidan o'rtacha registrda. Uning ham torlari ikki ipak tordan iborat bo'lib, kvarta oralig'ida sozlanadi. Tashqi ko'rinishi dator primadan bir oz kattaroq qilib ishlangan, ya'ni datorlarning kosasi bir xil bo'lib, dastasinng uzunligi har xil bo'ladi. Dutor-bas va dator-kontrabas cholg'u asboblari kosasi katta bo'ladi. Dutor sekunda cholg'usining birinchi tori kichik oktava **lya** tovushiga, ikkinchi tori kichik oktava **re** tovushiga sozlanadi. Umumiy ovoz hajmi kichik oktavadagi **lya** tovushidan ikkinchi oktavadagi **re** tovushigacha.

Dutor-bas

Dutor-bas maxsus sinfi Toshkent Davlat konservatoriyasida 1948 yil ochilgan bo'lib, A.Nazarov ushbu sinfni tugatib, hozirgi kunda 1960 yildan buyon ushbu sinfda

dars berib kelmokda. Dutor-bas iqtisosligi bo'yicha ijrochilarni tayyorlash va tarbiyalashda dosent A.K.Nazarovning xizmatlari kattadir. Dutor-bas asbobi o'zbek xalq cholg'u ansambli tarkibida bas tovushini mustahkamlash uchun xizmat qiladi. Ushbu asbobni sozanda o'tirgan holda ijro etadi.

Dutor-basning tuzilishi

Dutor bas-dutorning katta qilib ishlangan turi. Dutor basning to'rtta tori bo'lib, bular kvinta bo'yicha sozlanadi. To'rtinchi tor katta oktavadagi **do**, uchinchi tor katta oktavadagi **sol**, ikkinchi tor kichik oktavadagi **re** va birinchi tor kichik oktavadagi **lya** tovushlariga sozlanadi. **Lya** tori ichakdan qilingan bo'lib, qolganlari metaldandir. Notalar eshitilishi bo'yicha, bas kalitida yoziladi. Ovoz hajmi katta oktavadagi **do** dan birinchi oktavadagi **sol** ga qadar.

Dutor-kontrabas.

Dutor kontrabasning kosasi katta-katta "Qobirg'alar" dan iborat bo'lib, dator basdan ancha kattaroq qilib ishlangan. Dastasi dator bas asbobidan uzunroq bo'ladi, quloqlari temir metaldan ishlangan bo'lib, qattiq, tortib turish vazifasini bajaradi. Dutor kontrabasning torlari juda qalin bo'lib, orkestrda o'zining yo'g'on bas tovushi bilan, pastki registr tembrini mustahkamlaydi. Dutor kontrabasning kosasiga maxsus tayyorlangan tayoqcha o'rnatilib, o'tirgan holda ijro etiladi.

Qonun

Qonun yaqin va o'rta Sharq mamlakatlari cholg'usi hisoblanadi. Xususan, qonun cholg'usi Forobiy tomonidan musiqa nazariyasining qonuniyatlarini ifoda etuvchi

cholg'u sifatida ixtiro etilgani haqida ma'lumotlar bor. Bu cholg'u Armaniston, Ozarbayjon, Turkiya, Sharqiy Turkiston markaziy Osiyoda keng ishlatilgan.

XVII asrda Darvishali Changiy yozib qoldirgan «*Risolayi musiqiy*» da qonunning qadimiy cholg'u asboblari ekanligi qayd qilinadi. Bu cholg'u bizda XX asrning 30-yillardan boshlab ishlatilmadi va nihoyat 1978-1980-yillarda mohir sozanda, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Abdurahmon Xoltojiyev tomonidan yanada qaytadan o'lkamizga olib kelindi va ishlatila boshlandi.

Cholg'ular haqidagi kitobning arfaga bag'ishlangan bo'limida, Forobiy eslatgandek «*Ma'zif*» cholg'usi ovozi ovozining yo'nalishi jihatidan arfaga yaqin, sadosi ochiq torlarning tebranishi orqali hosil bo'ladi. Safiuddin Urmaviyning XII asr yozishicha, ikki turdagi qonun mavjud bo'lgan.

XV asrda «*Kanz-al-tuxaf*» nomli (anonim) fors traktatida qonun va nuzxa haqida rasmlar bilan ma'lumot berilgan. Muallifning yozishicha, qonun olxo'ri daraxtidan tayyorlangan yoki uzumning zangidan. Pastki qismining uzunligi 81 sm, qarama-qarshi qisqa tomoni 45,5 sm, qiya tomoni 74,25 sm. O'sha davrning qonunida 13 ta uchta turli bo'lgan. O'ng tomonida xarrak, yana shu qiya tomonida quloqlar joylashgan.

Nuzxa qonunga nisbatan ikki barobar katta, shamshod, kiparis yoki qizil tol daraxtidan tayyorlangan. Ustki qismi (dekasi) ud sozinikiga o'xshash, juda ham yupqa qilingan. Torlarining bir qanchasi uchta. Ular butun ustgi qobiq bo'ylab tortilgan. Ular orasida bittalik turli uzunlikdagi torlar joylashgan. Quloqlar cholg'uning chap tomonida joylashgan. Nuzxani ham, qonun singari, ikkala qo'l barmoqlarida chalishgan.

Qonunning tuzilishi

Hozirda qo'llaniladigan qonun ko'p torli, yassi sathli, trapsiya ko'rinishdagi cholg'udir. Uzunligi 800-900 mm, eni 380-400 mm bo'lib, chinor, tut, yong'oq, o'rik daraxtlari yog'ochidan tayyorlanadi. Daraxt yog'ochidan yasalgan qopqog'i (deka) asosiy vazifani bajaradi. Dekaning ozroq qismi hayvon yoki baliq terisi bilan qoplanadi. Qopqoqning ustida turli gul shaklidagi uchta tovushxonasi mavjud. Pastki qopqog'i va atrofi aksariat hollarda klyon daraxti yog'ochidan yasaladi. Ustki qopqog'i oralig'ida

24-25 ta (uchtalik) ichak – yupqa torlari va ya'ni 72-75 dona torlar joylashgan. To'g'ri burchak shakldagi qismida teshik orqali torlar o'tkazib bog'lanadi va yopib qo'yiladi. Uchburchak shaklidagi qismida maxsus kalit bilan buraladigan yog'och quloqlariga, torlarning boshqa tomoni soat millariga qarama-qarshi ravishda o'ralib, maromiga yetgunga qadar sozlanadi. Teri qoplamining ustida torlar, ostida uzun yog'och xarrak joylashadi. Boshqa tomonidagi shayton xarrak orasidan simlar o'tkaziladi. Shayton xarraklari yonida 1-2-3 tagacha maxsus «*Urb*» moslamalari joylashtirilgan. Urb moslamalari ijro vaqtida torlarni kichik sekunda, katta sekunda va kichik tersiyagacha ko'tarib-tushirish imkoniyatini beradi.

Qonunga o'xshash cholg'ulardan: ruslarda *Gusli*, latishlarda *Kuokle*, estoniyada *Kannel*, latviyada *Konkles*, ozarbayjonda *Cheng*, ukrainada *Bandura*, osetinlarda *Duadastanon*, G'arbiy Ovrupada *Simbala* deb yuritiladi.

Qonunni noxun va mediator bilan ijro etadilar. O'ng va chap qo'l ko'rsatgich barmoqlariga, ba'zida boshqa barmoqlarga ham noxun taqilib, barmoq va noxun orasiga mediator kiydirib ijro etiladi. Mediator 30-40 mm uzunlikda va 1,5-2 mm qalinlikda, eni esa 0,5-0,7 mm bo'ladi. Noxun esa bo'yi 25-30 mm, eni 10-15 mm bo'lib, sozandaning qo'lga osongina moslashtirish mumkin bo'lgan holda metaldan yasaladi.

Torli – kamonchali musiqa cholg'u asboblari

G'ijjak

G'ijjak musiqa cholg'usi boshqa cholg'ular qatori juda qadimgi musiqa cholg'usi hisoblanadi. O'rta Osiyo halqlari, xususan o'zbeklar orasida qadimdan keng tarqalgan, kamoncha bilan chalinadigan torli cholg'u asbobdir. O'tmishda g'ijjakning kosasi qovoqdan, kokos yong'og'i (norjil yong'og'idan) yasilib, ichini kovak qilib o'yib yasalgan. Kosasinning ustiga baliq terisi va pufak qoplangan. Dastasi tut yoki yong'oq va o'rik daraxtlarining yog'ochlaridan ishlangan.

Dastlabki davrda g'ijjakda ikkita tor kvarta oralig'ida sozlangan, ba'zan ishulachilarning ovozigacha moslashtirib sozlashgan. Kosaning pastki qismiga tayoqcha o'rnatilib, ijrochining tizzasiga qo'yib, o'tirgan holda chalingan.

Dastasi dumaloq bo'lib, kosaga yaqinlashib borgan sari kengaytirilib ishlangan. O'sha davrda g'ijjak unison, yakka tartibda, ansambl jo'rligida ham ijro etilgan. Kamonchasining qillari (otning dumidan ishlanadi) chalish vaqtida o'ng qo'l barmoqlari bilan tortib chalingan.

O'rta asrda yashab ijod etgan Sharq olimlari o'zlarining musihiy risolalarida, g'ijjak cholg'usi to'g'risida juda ko'p qimmatli ma'lumot berganlar. Al Forobiyniing (873-950) "Musika haqida katta kitob"i, ibn Sinoning (980-1037) «Davolash kitobi»ning musika bo'limida, Al- Xorazmiyniing (X acp) "Bilimlar kaliti", Safiuddin Urmaviy (1216-1294), Abdurahmon Jomiyniing (1414-1492) "Musika haqida risola" kitoblarida musika cholg'u ijrosi va cholg'u asboblari haqida muhim ma'lumotlar berganlar.

Abduqodir Marog'iy (G'oyibiy XV asr) "Musika ilmida ohanglar to'plami" risolasida kamoncha, yetti torli g'ijjak kabi bir turdagi, musika cholg'ulari borligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitdi.

Darvish Alining musiqiy risolasi (XVI-XVII asrlar) O'rta Osiyo musiqasini o'rganishda qimmatbaho manbadir. Mazkur asarda mashhur xonandalar va cholg'uchilar, bastakorlarning ijodiy tarjimai hollari bayon etilgan. Risolaning beshinchi va oltinchi boblarida o'sha davrda ko'pgina Sharq mamlakatlarida qo'llashgan halq cholg'u asboblari haqida ma'lumotlar batafsil bayon qilingan. Darvish Ali ta'rif bergan cholg'ulardan yettasi o'sha davrda keng tarqalgan. Ular tanbur, chang, qonun, ud, rubob, qobiz va g'ijjaklardir.

O'sha paytdagi eng yetuk ijrochi bo'lgan Ustoz Zaytuniy-G'ijjakiy, Shayx Ahmadiy Qobiziy, Amir Mastiy Hirotiy (Qobiz) lar halq cholg'u ijrochiligida muhim o'rinni tutganlar.

Zahiriddin Muhammad Bobirning (1483-1530) e'tirof etishicha, Alisher Navoiy o'z davrida ko'plab ijrochilarni, shu jumladan ud chaluvchilarni, naychilar, g'ijjakchilarni o'z iste'dodlarini namoyon etishiga ko'maklashgan. Bobirning ta'kidlashicha o'sha davrda mohir g'ijjak cholg'uchisi Shoh Quliy G'ijjakiy alohida o'rinda turadi.

XX asr boshlarida cholg'u ijrochilik san'ati ancha yuqorilab ketdi. Musiqa o'quv yurtlari, Toshkent Davlat konservatoriyasi tashkil qilinib, cholg'uchilik ancha ilgarilab ketdi. Yangi-yangi sozlar paydo bo'la boshladi. 1948 yilda Toshkent Davlat konservatoriyasida orkestr sinfi ochilib, bu yerda bir necha mutaxassislar har turdagi musiqa cholg'ularidan saboq bera boshladilar.

G'ijjakning sozlanishi.

G'ijjak cholg'usi torli-kamonli mukammal oila tarkibiga kiradi. G'ijjak qaytadan ishlanib, to'rtta tor (oldin uchta bo'lgan) joriy qilindi. To'rtinchi eng yo'g'on tor kichik oktavadagi *sol* ga, uchinchi tor birinchi oktavadagi *re* ga, ikkinchi tor birinchi oktavadagi *lya* ga va oxirgi birinchi tor ikkinchi oktavadagi *mi* ga sozlanadi. Uning umumiy ovoz hajmi kichik oktavadagi *soldan* to'rtinchi oktavadagi *lya* ga qadar.

G'ijjakning yasalihi.

G'ijjakning dastasi dumaloq emas, aksincha, skripka dastasidek yassi qilib ishlanadi. Oyoqchasi stulga o'tirib chalish uchun qulaylashtirilgan. Orkestrda chalish uchun g'ijjakning katta-kichik (g'ijjak alt, g'ijjak bas, g'ijjak kontra bas) turlari mavjud. G'ijjak asosan tut va yong'oq daraxtlari yog'ochidan ishlanib, uning kosasiga haliq yoki buzoq yuragining terisi qoplanadi. G'ijjak cholg'usi orkestrlarda eng asosiy, yetakchi vazifani bajaradi, yakkanavozlikda mashhurdir. Uning nota matni skripka kalitida eshitalishicha yoziladi.

O'zbekistonda yashab o'tgan mashhur g'ijjakchilardan Imomjon Ikromov, Ganijon Toshmatov, Shuhrat Yo'ldoshev, Muxtorjon Murtazoyev, Kommunar Komilov va boshqalar.

Hozirgi kunda xizmat qilib kelayotgan g'ijjakchilar: Abduhoshim Ismoilov, Olimas Rasulov, Salohiddin Azizboyev, Tursunboy Jo'rayev, Qahramon Komilov, Murod Toshmuxammedov, Ahmadjon Dadayev, Husan Fayzullayev, Erkin Xudoyberdiyev va boshqalar.

G'ijjak alt.

G'ijjak alt asosiy g'ijjakning bir oz kattaroq qilib ishlangan turi. G'ijjak alt asbobi XX asrning 50 yillaridan boshlab keng qo'llanib kelinmoqda.

G'ijjak alt sinfi (1949 yil tashkil qilingan) dan dastlab R.I.Felissant dars bergan. A.Xolmuhamedov 1954 yilgacha, G'. Qo'chqorov 1961 yilgacha, keyingi yillardan boshlab bu sinfga Murod Ibragimovich Toshmuhamedov rahbarlik qilib kelmoqdalar. Mashhur g'ijjak altchilar Qahramon Nazirov (konkurs sohibi), Jo'raboy Saidov (konkurs sohibi), Jasur Ergashev (konkurs sohibi) Husan Fayzullayev va boshqalar, hozirda oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarida o'qituvchilik vazifasida tinimsiz mehnat qilmoqdalar.

G'ijjak alt yasalishiga ko'ra g'ijjakdan bir oz katta. Torlari kvinta oralig'ida sozlanadi. 4-tor kichik oktavadagi *do* ga, 3-tor kichik oktavadagi *sol* ga, 2-tor birinchi oktavadagi *re* ga va 1-tor birinchi oktavadagi *lya* tovushiga sozlanadi. Umumiy ovoz hajmi kichik oktavadagi *do* tovushidan uchinchi oktavadagi *lya* tovushiga qadar. Notalar alt kalitida yoziladi, (baland tovushlari) skripka kalitida yoziladi.

G'ijjak bas (Qobiz bas).

G'ijjak bas (Qobiz bas) sinfi Toshkent Davlat konservatoriyasida 1949 yilda tashkil qilingan. G.N.Ivanovning shogirdi X.Tursunov mazkur sinfning ilk bitiruvchisi bo'lgan.

G'ijjak bas cholg'usi asosiy g'ijjakning katta qilib ishlangan turi bo'lib, violonchel vazifasini bajaradi. G'ijjak basning torlari kvinta oralig'ida sozlanadi. 4-eng pastki tori katta oktavadagi *do* notasiga, 3-tor-katta oktavadagi *sol* notasiga 2-tori kichik oktavadagi *re* notasiga va 1-tor kichik oktavadagi *lya* notasiga sozlanadi. G'ijjak basning (Qobiz basning) umumiy ovoz hajmi katta oktavadagi *do* notasidan uchinchi oktavadagi *re* notasiga qadar. Notalari bas kalitida yoziladi, baland tovushlari skripka kalitida yoziladi.

Tajribali o'qituvchi violonchilist I.I.Shelpukning 1966 yildan g'ijjak bas (Qobiz) sinfiga rahbarlik qilishi bilan bu sohada mutaxassislar tayyorlash ishi ancha rivojlanishdi. I.I.Shelpukni shogirdlari orasida konkurs sohibi Shohid Qoraboyev (birinchi mukofot) va Yo'ldosh To'laganovlar alohida diqqatga sazovor bo'ldilar.

G'ijjak kontrabas (Qobiz kontrabas)

G'ijjak kontrabas (qobiz kontrabas) asosiy g'ijjakning eng katta qilib ishlangan turi. Kontrabas vazifasini bajaradi. Torlari kvarta oralig'ida joylashgan. 4-eng pastki tori kontr oktavadagi *mi* tovushiga, 3-tor esa kontr oktavadagi *lya* tovushiga 2-tori katta oktavadagi *re* tovushiga va 1-tor katta oktavadagi *sol* tovushlariga sozlanadi. G'ijjak kontrabasning (qobiz kontrabas) umumiy ovoz hajmi kontr oktavadagi *mi* tovushidan birinchi oktavadagi *sol* tovushiga qadar. Notalar bas kalitida, eshitilishiga nisbatan oktava yuqorida yoziladi. G'ijjak kontrabas (qobiz kontrabas) xuddi skripka kontrabasdek, tik turib chalinadi. Orkestrda asosiy fundament vazifasini bajaradi.

G'ijjak kontrabas sinfi ham 1949 yildan Toshkent Davlat konservatoriyasida tashkil topgan bo'lib, o'z faoliyatini 1953 yildan amaliy tarzda ko'rsata boshladi. Ushbu sinfda o'qib bitirib chiqqan S.Sayfiddinov 1960 yilgacha ishlab faol mehnat qildi, 1962 yildan 1974 yilgacha V.I.Serdyukovning shogirdi B.X.Abdurahmonov saboq bera boshladi. 1974 yildan esa ushbu sinfga I.U.Sulaymonov rahbarlikni davom ettirib boshlayapti. Ushbu kontrabas sinfidan konkurs sohiblari Sayid Maxmud Xo'ja Abduraxo'jayev (1974 yil birinchi mukofot), Baxtiyor Otayev (ikkinchi mukofot 1974 yil) bo'lganlar. Yana iqtidorli g'ijjak kontrabas sinfini tugatgan.

Qobiz.

Qobiz-qovuz torli-kamonchali musiqa cholg'usi hisoblanadi. Qobiz cholg'usini tayyorlashda bo'lishida turli afsonalar mavjud. Professor Fitratning yozishicha, qobiz eng eski turk cholg'usidir. Qobuzning tori ikkita bo'ladir. Har bir tori bir to'plam qildan iboratdir, ot quyrug'idan olinadi. Birinchi torning qillari ikkinchi tordan ozdir.

Turklarning ibtidoi zamon shoirlari bo'lgan baxshilar-uzonlarning cholg'ulari qobuz

Mahmud Qoshg'ariyning «*Devon ul- lug'ati turk*» kabi eski turk lug'atida «*Qubiz*», «*Qubizlamoq*» kabi so'zlar bo'lganidek, Navoiy, Lutfiy Mirhaydar Manjzub kabi ko'p chig'atoy shoirlarining asarlarida ham «*Qubiz*» ismiga uchramoq mumkin. Fitratning yozishicha, XVII asrda Darvish Alining ikkinchi risolasi Abdullaxon zamoniyan Imomqulixon zamonig'acha mashhur bo'lgan musiqashunoslar: Buxorolik dutorchi Mahmud Ishok o'g'li, Toshkentlik Amir Fathiy, Samarqandlik Mavlono Boqiy zarduz, Hojagiy Ja'far qonuniy, qubizchi Hofiz Poyanda, Qubizchi Shayx Ahmad, Qubizchi Mirmastiy, balxlik Ustod Abdulloh naychi, tanburchi Xoja Navro'z, Husayn Uddi, G'ijjakchi Ustod O'zbek va boshqalar o'zbek musiqiy dunyosida beqiyosdirlar.

Qobiz musiqa cholg'u asbobi Qozog'istonda ham keng tarqalgan bo'lib, hozirgacha ijro etilib kelinmoqda. Qozog'istondagi cholg'u turi yasashiga ko'ra, kosasi o'yilib ishlangan, bo'g'iz va dastasi bir butun yog'ochdan tuzilgan, kosaning pastki qismiga tuya terisi qoplanadi. Ot dumidan o'ralgan ikkita tor taqiladi. Bu torlar kvarta ba'zan kvinta oralig'ida sozlanadi. Qobiz dasta va kosasi egilib yasalgani uchun, chalish vaqtida barmoqlar bilan torlar bosilganda, dastaga tegmaydi. Natijada qobizda to'ng'illagan tovush chiqadi. Qobizning ovoz hajmi ikki oktavaga yaqindir. Umumiy uzunligi 700 mm. Qo'rmong'ozi nomidagi halq cholg'u asboblari orkestri tarkibini kengaytirib, mukammallashtirish maqsadida, qobizning prima, alt, bas va kontrabas turlari ishlab chiqilgan. Qayta ishlangan qobiz turlari uch va to'rt torli bo'ldi. Qobiz yakka tartibda chalinganidek, ansamblda va orkestrda ham ijro etiladi. Qobiz O'zbekiston, Qoraqalpog'iston avtonom Respublikasi hamda Qozog'istonda ham keng qo'llanib kelinmoqda.

1934 yilda Qozoq bastakori, cholg'ushunos olim A.K.Jubanov musiqa cholg'usi, qobizning turdosh oilasini yaratdi. Qobizning alt, bas, kontrabas turlari yaratildi. Xromatik dumbra, daupaz, kichik baraban va uchburchak turkumlaridan tuzilgan, rekonstruksiya qilingan cholg'ulardan orkestr tuzdi. Qobizning alt, bas, kontrabas turlari orkestrda muhim vazifani bajarib kelayapti. Qobiz kontrabas cholg'usi ijrosida Baxtiyor Otayev va Sayid Mahmudxo'ja Akbarxo'jayev konkurs sovrindorlari bo'lishgan.

Sato.

Sato cholg'u musiqa asbobi ham boshqa cholg'ular qatori bir necha asr oldin paydo bo'lgan degan taxminlar mavjud. O'rta asr musika ijrochiligi madaniyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shunda ediki, cholg'uchilar nafaqat bir necha turdagi musiqa aboblarini chala olgan, balki o'zlari ham musiqa bastalaganlar. Cholg'uchilar o'z davrining yetuk musiŕachilari va shoirlari ham bo'lishgan.

O'rta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv maxsus musiqiy ustaxonalarni paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yerda ustoz-shogird an'analari qaror topib rivojlandi. Ayni paytda ansambl ijrochiligi takomillashdi, musiqa san'atinnng asosiy ko'rinishlari shakllanib, cholg'u asboblarning yangi namunalari kashf etildi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari, mavjud ijrochilik san'ati tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqaning jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar.

Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) eronlik musiqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo'lib, o'z risolasida kamonchali tanbur-sato haqida ibratli mulohazalar bildirgan, hamda inson ovozi musiqa asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan.

Satoning tuzilishi

Sato musiqa cholg'usi tashqi ko'rinishidan tanburga o'xshaydi. Satonnng kosasi muzk o'yilib tut, o'rik yoki yong'oq daraxtinpng yog'ochidan yasaladi. Sato cholg'u asbobini noxun bilan chalsa ham bo'ladi, uning uchun faqat, kosada o'rnatilgan maxsus xarrakni o'rniga, tekis qilib yasalgan xarrak qo'yish kerak, chunki ijro etilayotgan vaqtda torlarning sadosi va yuqori ijro imkoniyatida salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Sato cholg'usining ovozi bir oz fig'onli, dardlidir. Ijro etish paytida, sato cholg'usidan chiqqan tovush, insonni xayol og'ushiga olib ketadi. Taralayotgan kuy eshituvchiga shunday ta'sir qiladiki, hatto eshituvchi o'z gavda qismini uchratayotganini ba'zan sezmay qoladi. Turg'un Alimatovning chalgan kuylari bunga misol bo'la oladi. Turg'un Alimatov (O'zbekiston xalq artisti) mohir usta tanburchi,

dutorchi va sato asbobini dilkash, joziba bilan ijro etadigan sozandalarniig eng yetakchisidir.

Sato cholg'usini asosan O'zbekiston va Tojikistonda takomilashganini bilamiz. Sato asbobi asosan kamon bilan ijro etiladigan cholg'udir, xuddi g'ijjakni ijrosidek, o'tirgan holda chalinadi. Satoning dastasiga ichakdan pardalar (ladlar) o'raladi, g'ijjakda esa dasta silliq bo'ladi. Satoning yupqa qilib o'yilgan kosaxonasining shakli tanbur cholg'u asbobidan bir oz katta bo'ladi, qopqog'i ham shunga mos bo'ladi. Sato dastasining uzunligi tanbur cholg'usidek uzun bo'lib, yo'g'on ichak tordan uch o'ramda bog'langan, pardalar, hamda kosaxonasi qopqog'iga yopishtirilgan xas pardalar bor. Xaspardalar yog'och qalamchalardan iborat bo'lib, tanbur va sato asboblarining kosaxonasining qopqog'iga yopishtiriladi. Ovoz hajmi ikki yarim oktavadan kengroq doirada diatonik tovushqatorni hosil qiladi.

Asosiy torlari soni uchta ba'zan to'rtta bo'lib, bu torlar metal, misdan iborat bo'ladi, ularning, ya'nn torlarining jo'rlanishi xuddi tanburni sozi kabi birinchi va uchinchi (ikkn chetdagisi) unisonga, ikkinchisi (o'rtadagisi) ikki chetdagilarga nisbatan kvarta va kvinta ba'zan sekunda pastga sozlanadi. Asosiy sozlar ostida joylashtirilgan hamda yon quloqlariga tortilgan aks sado beruvchi torlari esa, xuddi afg'on rubobi singari sekunda oralig'larida sozlanadi.

Ammo hozir O'zbekistonda ishlatiladigan sato nusxalarida bunday aks-sado yo'q. Usta Usmon Zufarov tomonidan ishlab yaratilgan satolar o'ziga xos yoqimli va shirali ovozga ega. Sato cholg'u asbobini o'tirgan holda, chap tizza ustiga qo'yib, kamon bilan ijro etadilar. O'ng qo'l bilan kamonni chapga va o'ngga tortib, o'ziga xos usullar va uslublar bilan ijro etadilar.

Sharq mutafakkirlarining cholg'u asboblari to'g'risidagi fikr va mulohazalari

Sharq olimlarining nazariy qarashlari musiqa tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqa cholg'usini jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar. Abu Nasr Muhammad Forobiyning (873-950) "**Musiqa haqida katta kitob**" ("**Kitob al-musiqa al-kabir**"), Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037)

“Davolash kitobi” (“Kitob um-shifo”) qomusidagi “Musika haqida risola”, Al Xorazmiyning X asr “Bilimlar kaliti”, Safiuddin Urmaviyning (1216-1294) “Oliyjanoblik haqida kitob” yoki “Sharafiy kitobi”, Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) “Musika haqida risola” kitoblarida musika ijrochiligi va halq cholg’u asboblari haqida muhim ma’lumotlar berilgan.

Safiuddin Urmaviy istedadli ud cholg’uchisi Urmiya shaxrida tug’ilgan (Ozarbayjonlik) mashhur xonanda, uning eng katta yutug’i “Modius” ladning mukammal yo’nalishlarini ishlab chiqqanligidir. Ibn Zaylning VI asr “Musika xaqida to’liq kitobi” va “Kitob ul-kabi fil-musiqiy” uning musika ilmidagi yagona va bebaho kitobdir. U yangi usulni, musiqada lادلarni harflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abduqodir Marog’iy XV asr, Ozarbayjonning Marog’ shahrida tug’ilgan bo’lsada, hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida Samarqandda o’tgan va Hirotda vafot etgan. “Musika ilmda ohanglar to’plami” (“Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy”) risolasida musika haqidagi ta’limotni kamoncha, yetti torli g’ijjak kabi bir turdagi musika cholg’ulari borligi haqidagi ma’lumotlar bilan boyitdi.

Al-Husayn XV asr asosan O’rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan torli musika asbobi dutor haqida ma’lumot bergan. Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) eronlik musika nazariyotchisi sifatida tanilgan bo’lib, o’z risolasida kamonchali tanbur (sato) haqida ibratli mulohazalar bildirgan hamda inson ovoziining musika asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan.

Al Forobiy (IX asr) mohir ijrochi sifatida ham tanilgan. U damli cholg’u nay asbobini, torli mizrobli cholg’u tanbur va ud musika asboblarini juda zo’r mahorat bilan ijro etgan. Forobiy mohir ijrochi sifatida musika cholg’u asboblarining jamiyat hayotidagi rolini o’rganishga ahamiyat beradi va u “Jangu jadallarda, raqslarda, to’y-tomoshalarda, ko’ngil ochar bazmlarda hamda ishq va muhabbat qo’shiqlarini kuylashda chalinadigan cholg’ular bor”, deb yozgan edi. Kitobning ikkinchi qismida halq cholg’ulari lyutnya, tanbur, ud, nay, rubob, chang, shoxrux, qonun, dutor va boshqa cholg’ular izchil va batafsil ta’riflanadi. Lyutnya-torli mizrobli cholg’usi o’sha davrda eng keng tarqalgan bo’lib, o’ziga xos mizrob (chertma) vositasida chalingan, dastasida esa ligatura (lada) lar joylashgan.

IX-X asrlarda lyutnya arabcha ud nomini oladi. Bu cholg'u asbobi ko'pgina Sharq mamlakatlarida, Kavkazorti xalqlari orasida, O'zbekiston va Tojikiston cholg'uchiligida hozirgi kungacha saqlanib kelayapti. (Zamonaviy ud namunalari T.D.K. ning sohaviy-tajribaviy sinovxonasida mavjud)

"Musiqqa xaqida katta kitob" da Forobiy yana bir cholg'u asbobi tanburni ta'riflaydi. Olimning fikricha, tanbur forscha tan-bur ya'ni (Dilni tirnash) ud cholg'usiga yaqin turadigan cholg'udir deydi.

Forobiy shuningdek nayni ham ta'riflaydi. U turli xil damli musiqqa cholg'ularini ovoz hosil qilish uslubiga ko'ra naysimon guruhga kiritadi, ya'ni nay quvurida havoning damli harakati orqali, tovush hosil bo'ladi. Ulardan biri oddiy nay, yoki bir yo'nalishda joylashgan ko'p teshikli nay. Bu turdagi bo'ylanma naylar yoki turlicha ataluvchi naylar hozirgi kunda ham Sharq xalqlari orasida mavjud. Uning Vetnamliklar sao, tojiklar tutek, tatarlar kaval, qozoqlar sibizg'a, Ozarbayjonliklar nay (juda kam uchraydi), qirg'izlar uo, choor (cho'ponlarning cholg'u asbobi) o'zbeklar nay deydi.

Olim va mashhur cholg'uchi Forobiy surnay musiqqa asbobi haqida bir qator ma'lumot beradi. Uning o'rik yoki tut daraxtidan ishlanganligi va o'sha davrda keng tarqalgan musiqqa asbobi ekanligi haqida to'xtalib o'tadi.

Forobiy, shuningdek, Dunay, (Mizmar) ni ham alohida tilga oladi. Dunay hozirda qo'shnay yoki turkman cholg'usi gosha-dilli tyuy dyuk (qo'sh qamishdan yasalgan cholg'u) ga o'xshatadi.

Forobiy o'z risolasida o'zi yashagan davrda mavjud bo'lgan rubobni ham batafsil ta'riflaydi. O'sha davrdagi rubob ham hozirgi qashqar rubobiga o'xshash bo'lib, pardalari dutor pardalariga o'xshagan, dastasi ancha uzun bo'lganligini, asosiy qismini yog'och dekali pastki qismi esa charmdan ishlangan, dekali musiqqa cholg'usi deb ta'riflaydi. Shuningdek, musiqqa asbobi changni ham ta'riflaydi. O'sha vaqtgacha changning 15 ta tori bo'lgan, ular diatonik sozlangan va ikki oktava oralig'iga teng tovush qatorga ega deydi. Yana Forobiyning guvohlik berishicha ud cholg'usi ansambl ijrochiligida yetakchi rol o'ynagan "Cholg'u asboblari haqida kitob" ida olim tanbur, rubob, chang, cholg'u asboblari udda chalayotgan kuyga yoki yakka navoz sanandaga, uyg'un jo'r bo'lish, uchun sozlash usullarini tushuntiradi.

Shunday qilib, Sharqning ulug' allomasi Al-Forobiy musiqa ilmining bir bo'limi sifatida cholg'u asboblari o'rganuvchi cholg'ushunoslik sohasiga asos soladi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o'z davri musiqa cholg'ularini ikki guruhga bo'ladi: Mizrobli, noxunli, (Borbad, tanbur, rubob) va butun rezanator qapqog'i bo'ylab tortilgan ochiq cholg'u asboblari (shohrux, chiltor, lira), chang (arfa). Olim, ohangi inson ovozigacha yaqin turadigan cholg'u asboblari ud, rubobni batafsil ta'riflagan.

O'sha davrda yashab ijod etgan Safiuddin Urmaviy musiqa ilmini tizimini (sistemi) ni rivojlantiradi. U **"Taqqadorlik kitobi"** da ud cholg'usini ta'riflaydi: "Bilginki, cholg'u asboblari ichida ud asbobi eng mashhur va zamonaviydir". Uning dastasining to'la chizmasi, uni sozlash haqida tasavvur beradi. A. Navoiyning tasdiqlashicha, mavjud 12 maqom qadimiy musiqaning asosidir.

Marog'iy (XIV asr) g'ijjakning ipak yoki pay torlari jez torlariga nisbatan ancha yaxshi va mayin ohang beradi deydi, o'zining g'ijjak yasash usuli haqida bergan ma'lumotlarida.

Qo'sh torli cholg'u asbobi dutor haqida ilk ma'lumotlar Al-Husayniy (XV asr) ning musiqa kononlarida uchraydi. "Dutor" atamasining paydo bo'lishiga, uning shaklan o'xshash, ko'p torli boshqa cholg'u asboblardan (Ozarbayjoncha soz, ud, tanbur kabi) farqlash asosiy sabab bo'lgan.

XVII asrning mashhur ud va chang cholg'usi ijrochisi Darvish Ali o'zining risolasida o'sha davrda qo'llanilgan cholg'u asboblari haqida batafsil ma'lumot bergan. U udni cholg'ular **"Shohi"** deb ataydi. Uning juft sozlagan o'n ikki tori bo'lgan. Farobiy davridagi dastlabki uddan bir muncha farq qilgan. Risolada yozilishicha chang cholg'ular homiysi Zuhroga bag'ishlangan.

Puflab chalinadigan musiqa cholg'u asboblari.

O'zbek halq cholg'u asboblari yana biri naydir. Nay asbobining paydo bo'lishi ham qadim o'tmishga borib taqaladi. Qadimgi Sharq madaniyati quchog'ida o'zbek halq cholg'ulari shakllandi. Ular ko'p asrli taraqqiyot davomida, o'ziga xos xususiyatlarini, tovush tusini saqlab qoldi. Tuzilishlari o'zgarmagan holda nay, surnay,

karnay, bo'lamon va boshqa puflab chalinadigan musiqa asboblari an'anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Nay cholg'usi nafaqat O'zbekiston va Tojikistonda, balki Buryati, Mangoliya Respublikasi, Xitoyda ham keng tarqalgan. Bu cholg'u turli mamlakatlarda turlicha nomlanadi. Masalan: O'zbekiston va Tojikistonda nay, Buryat va Mangoliyada *limba*, Xitoyda *li* deb yuritiladi.

Nay musiqa asbobi yakka cholg'u, ansambl va orkestrlarda chalinadi. Ovoz hajmi kengligidan, xalq kuylarida, maqomlarda, ansamblda ko'proq yetakchi vazifasini bajaradi. Tuzilishiga ko'ra barmoqlar bilan berkitiladigan olti teshikcha, diatonik tovushqatorga ega bo'lib, umumiy ovoz hajmi birinchi oktava *lya* dan to'rtinchi oktava *re* gacha. Notalar skripka kalitida yoziladi. Barmoqlar bilan teshikchalarni to'la yoki yarim berkitish, yarim yoki butun tonlikni tashkil etadi. Turlicha puflash yo'li bilan esa, baland-past tovushlar chiqaziladi. Nayni puflaydigan teshigi va barmoqlar bilan yopadigan birinchi teshikcha o'rtasida yana bir teshikcha bo'lib, bunga yupqa qog'oz yopishtiriladi (bu asosan Xitoyda qo'llaniladi). Bu uslub tovushni to'liqlantirib chiqarishga yordam beradi. Nayning ikkinchi uchida doimiy ochiq turadigan to'rtta teshikcha (ikkisi ikki yonda va qolgan ikkisi ort tomonda) ayrim pardalardagi tovushlarni yumshatib berish uchun xizmat qiladi. Nayning umumiy uzunligi 500-600 mm bo'lib, yog'ochdan, g'arovdan, qamish va misdan yasaladi. Shunga ko'ra «*Yog'och nay*», «*Mis nay*», «*G'arov nay*» deb ataladi. So'ngi yillarda nayni kichraytirilib ishlangan turi qo'llanila boshladikim, bu kichik nay «*Nay pikkola*» deb ataladi. Nayning ovozi juda yoqimli. Bu asbob ikki holatda, ya'ni o'tirib va tik turgan holatda ijro etiladi. Nay fortepianoning yoki chang asbobining *lya* notasiga sozlanadi.

Nay asbobida o'zining mohirona ijrosi bilan shinavandalar qalbidan chuqur o'ringan marhum ijrochilar: Abduqodir Ismoilov, Saidjon Kalonov, Dadaali Soatqulov, Jamil Kamolov, Isoq Qodirov, Mahmud Muhamedov, Rabbim Hamdamov, Yusufjon Dadajonov, Uzoq Mahmudov va Yashin Haqqulovlar.

Nay chalish sabog'ini olayotgan har bir yosh talabalarimiz yuqorida nomlari tilga olingan ustozlar hayotini va ular ijro etgan dilrabo ohanglardan bahramand bo'lishlari lozim.

Hozirgi kunda xizmat qilib kelayotgan mashhur naychilar: Mirza Toyirov, Halimjon Jo'rayev, Shukrullo Ahmadjonov, Ahmadjon Sobirov, Abdulahad Ergashev, Ilhomjon Javdotov, Halimjon Sharipov, Mansur Jomurodov va boshqalar.

Surnay

Surnayning paydo bo'lishi ham eramizdan oldingi asrlarga borib taqaladi. IX asr oxirida samoniylar mahalliy feodal sulolasi O'rta Osiyoni katta qismini birlashtirishga erishdi. Davlatning poytaxti Buxoro yirik madaniy markazga aylandi. O'sha paytlardayoq yakka navoz, ansambl musiqa ijrochiligi mavjud edi. Saroy a'yonlari tantanali marosimlarida ijro etilgan musiqa alohida o'rin tutgan. Odatda bir necha damli karnay, surnay va nog'ora asboblarning birgalikda chalinishi ansamblni hosil qilgan. Surnayni asosan saroy tadbirlarida, sayillarda va to'y-hashamlarda ijro etganlar. Surnay ko'p hollarda karnay, nog'ora va doira bilan birgalikda ijro etilgan.

XIX asrga kelib nay, surnay, bo'lamon musiqa asboblari ijrochilik amaliyotida mustahkam o'rin oldi. Musiqa ijrochiligida bir qancha musiqashunoslar yetib chiqdilar. Ijrochilikda yetuk bo'lgan ustoz Qurbon Sa'diy, ustoz Poyanda surnay va nog'orachilar bo'lganlar.

Darvish Alining guvohligi shuni ko'rsatadiki, o'sha paytda ham saroyda bo'ladigan bazmlar karnay, surnaysiz o'tmagan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Avgust Fedorovich Eyxgorn (1844 yil tug'ilgan) o'zbek halq cholg'ularini to'plagan, muallif surnayni qamish puflagichli qadimiy cholg'u, qo'shnayni qo'sh qamishli cholg'uga o'xshatgan. Bunday qo'shnay, surnaylarga ham o'zbeklar, qo'shiqqa mohirona jo'r bo'lganidek, jo'r bo'lishgan.

To'rt damli va urma cholg'udan ya'ni karnay, surnay, doira, nog'oralardan tuzilgan ansambllar Toshkent, Qo'qon, Farg'ona, Andijon, Buxoro, Xorazm va O'zbekistonnng boshqa shaharlarida turmushga keng qo'llanilgan. Ular, ya'ni surnaychilar halqning ijtimoiy hayotida, umumhalq, an'anaviy bayramlarda va oilaviy hayotda faol ishtirok etib kelmoqdalar.

Ayni paytda yakka cholg'u asbobi-surnayning imkoniyatlarini hisobga olib, maxsus ijrochilik dasturlari ("Surnay Irog'i", "Surnay Dugohi", "Surnay Qalandariy", "Surnay Navosi", "Shodiyona" "Miskin") kabi o'zbek xalq kuylari anchagina o'rin

olgan. Mashhur karnay-surnaychilardan Qo'qonda qo'shnay va surnaychi Ashurali Mahram, Ahmadjon Umurzoqov, Xudoyberdi surnay Xorazmdan bo'lganlar.

1927 yilga kelib surnaychilar soni anchaga ortdi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, o'zbek halq cholg'ularida ijrochilikning rivojlanishi bilan bir qatorda halq cholg'ulariga ham qiziqish kuchaydi. Shunga qaramay surnay sinfini takomillashtirish yo'lidagi o'rinishlar hali davom etmoqda.

Surnayning tuzilishi

Surnay o'zbek va tojik halqlari o'rtasida keng tarqalgan qadimiy puflama yog'och cholg'u asbobi. Unda ham chap va o'ng qo'l barmoqlari bilan yopiladigan oltita teshikchasi bor. Yettinchi teshik esa, pastki tomonda bo'lib, buni chap qo'lning bosh barmog'i bilan berkitiladi. Ovoz hajmi kichik oktava *lya* dan ikkinchi oktavadagi *mi* ga qadar cho'zilgan. Notalar eshitilganicha skripka kalitida yoziladi. Surnay ovozi baland bo'lganligi uchun ochiq havoda, turli tantanalarda (mikrafonsiz) chalinadi. Surnayning yasashda o'rik daraxtidan foydalanadilar va qamishdan tilchaga o'xshash maxsus puflagich o'rnatiladi.

Qo'shnay

Qo'shnayning paydo bo'lish tarixi ham uzoq o'tmishga borib taqaladi. Qo'shnayning ilk namunalari to'g'risida Al-Forobiy o'zining musiqiy risolasida ta'riflab o'tgan. Qo'shnay iborasi, fors tilidan olingan bo'lib, qo'sh-juft yoki ikki nay degan ma'noni bildiradi. Qo'shnay musiqa cholg'usini yakka tartibda, ansambl jo'rligida va orkestr jo'rligida ijro etadilar.

XIX asr boshlarida o'zbek xalq cholg'u ansambllari tarkibiga g'ijjak, tanbur, dutor, chang, rubob, nay, qo'shnay, va doyralar kiritilgan. 1926 yilda tuzilgan 21 ijrochidan iborat bo'lgan truppani atoqli Davlat arbobi Muhiddin Qoriyoqubov tuzgan va bevosita unga rahbarlik qilgan. Truppada Ahmadjon Umurzoqov qo'shnay chalgan.

Qo'shnayda xromatik tovush qatordan foydalanish va muayyan diapozonni aniqlash imkonini beradigan aplikatura ishlab chiqilishi bilan konservatoriyada qo'shnay ixtisosligi bo'yicha ta'lim berish zarurati tug'ildi.

Toshkent Davlat konservatoriyasida 1948 yil qo'shnay sinfi ochilgan bo'lib, uning ilk bor bitiruvchilari N.Nig'matov va K.Odilovlar bo'lganlar.

1970 yildan boshlab qo'shnay sinfini avval A.Odilov (changchi) boshqardi, endilikda esa M.Toyirov (naychi) boshqarib kelmoqda.

Qo'shnayning tuzilishi

Qo'shnayning tuzilishiga kelsak: ikki qamish naychadan iborat bo'lib, ularga maxsus tilcha o'rnatiladi. Qo'shnayni chalish uchun ikkita naychaga bir xil puflanadi va har ikkala naychada yondosh joylashgan yettita teshikchaning tegishlilari barmoq bilan bosiladi. Ovoz hajmi birinchi oktavadagi *re* dan ikkinchi oktavadagi *sol* gacha (ayrim mashhur qo'shnaychilar ikkinchi oktava *lya*, *si* hatto bundan ham yuqori tovushlar hosil qiladilar). Qo'shnayda o'zbek musiqasi uchun xos bo'lgan musiqiy bezaklar (melizmlar) ni chalish juda qulaydir. Qo'shnayda kuy ijro etuvchi sozandani xalq orasida «*Qo'shnaychi*» deb yuritiladi.

O'zbekistonda mashhur qo'shnaychilardan Ahmadjon Umurzoqov, Ashurali Yusupov (rahmatli bo'lishganlar) iste'dodli yoshlardan Matrasul Matyoqubov (1958 yil tug'ilgan Urgench musiqa bilim yurtida o'qituvchi, ikkinchi respublika maqom ijrochilari konkursining sovrundori birinchi mukofot), Bahrom Sobirov (1945 yil tug'ilgan «Bahor» ansamblining sozandasi) Yo'ldosh Tojiyev (1960 yil) Urgenchda o'qituvchi va boshqalar.

Karnay

Karnay-qadimiy damli ya'ni puflab chalinadigan musiqa cholg'ular guruhiga kiradi. Karnayning tuzilishi asosan ikki, uch bo'lakdan iborat bo'ladi. Uzunligi esa ikki metr dan ortiqroq, puflab chalinadigan qismi oxirida mayda teshikcha bor. Karnay cholg'u ijrosida tovushlar sekunda intervaliga o'xshaydi va ikki xil intervaldan hosil bo'lgan tovushlar chiqadi.

Karnayda asosiy tovushdan yuqori sof kvinta yoki kichik septima intervali chalinadi. Karnay ijrosi asosan bayramlarda, tantanali marosimlar, sayillarda, to'y-hashamlarda, surnay va nog'ora ba'zan esa doyra jo'rligida chalinadi.

Karnayning ovozi juda baland bo'ladi, shu sababli bo'lsa kerak, «Navro'z» bayramlari va har xil mavsumiy sayillarda xalqni yig'ilishlarga chorlaydi. Karnay musiqa asbobida kuy ijro etadigan sozanda «*Karnaychi*» deb yuritiladi.

Balabon.

Bo'laman balabon, bolaman-qadimiy o'zbek halq cholg'u asboblaridan hisoblanadi. Ushbu cholg'uning ham paydo bo'lish tarixi uzoq qadimiy davrlarga borib taqaladi. O'rta Osiyoning qadimiy Xorazm vohasida ilk bor paydo bo'lgan degan taxminlar ham bor. Chunki uning ko'proq ijrochilari, Xorazm xalqining aholisi va ularning musiqa ijrochilaridir. Balabon cholg'u asbobi ham odatda tut yoki o'rik daraxtining yog'ochidan yasaladi. Uni boshdan-oxiriga qadar parmalab ishlab chiqadilar. Shakli surnayga o'xshash, lekin undan bir oz kichikroq, nomi ham shundan kelib chiqqan bo'lsa ajab emas. Bolaman-ya'ni surnayning bolasiman degan ma'noni ham anglatadi. Balabonning uzunligi 300 mm bo'lib, yuqori qismiga o'rnatilgan (tili) qamishdan yasilib, tayyorlanib P shaklida qirqiladi. Balabonda sakkizta teshik mavjud, uning yettitasi ustki va biri orqa tomonida joylashgan bo'ladi. Orqa tomondagi teshik yuqorida bo'lib, chap qo'lning bosh barmog'i bilan berkitiladi. Tovush qatori diatonik bo'lib, kichik oktavadagi *re, re bemol* dan boshlab uch oktavagacha yaqinlashib boradi.

Balabonda yakka navoz ijro etish mumkin, shuningdek, ansambl va orkestrlarda ham chalinadi. Ikkinchi tarafdin balabon cholg'usi Arman, Gruzin, Dog'iston halq musiqa cholg'uchiligida ham ijro etiladi. Xuddi bizning balabondek, lekin nomlanishi har xil.

Muhammad Rahimxon Feruz zamonida eng yaxshi bo'lamonchi bo'lgan cholg'uchi Yoqub balabonchi, uning do'stlari Muhammad Yoqub Xarrat g'ijjakchi, Abdurahmonbek g'ijjakchi bo'lganlar. Bu cholg'uchilar Xorazm musiqasini rivojlantirilishiga o'zlarining ulkan hissalarini qo'shgan cholg'uchilardir.

Xulosa

Xulosa qilib aytish kerakki, cholg'u asbob turlari juda ham ko'p bulardan doira, dutor, afg'on rubobi, fortepiano, prima, g'ijjak, chanqovuz, nay, karnay, sunray, ud, chang, tanbur kabi qadimiy cholg'u asboblari hozirgi kunda ham mashhur bo'lib, xalq orasida o'zining ustalari tomonidan rivojlanmoqda. Ayniqsa, xalqaro festivallarda, xalq orkestri ijodiyotida ommalashgan. Demak, aytishimiz mumkinki o'zbek va sharq xalq cholg'u asboblarining tuzilishi-yu, ulardan chiqadigan tovushlarning o'zi kishida katta taassurot qoldiradi. Bu bilan cholg'u asboblarining hayotimizda va kerakli shodiyonalarda biz ularni ajoyib tarovatidan doimo bahra olib yuramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev K. «Nodir topilma» O'zbekiston madaniyati, 23 oktyabr 1973 y.
2. Abdullayeva S. «Zamonaviy Ozarbayjon musiqa cholg'ulari» Boku 1960 y.
3. Abdullayev S. «Qonun» darslik, A. Qodiriy nashriyoti, T., 2004 y.
4. Avedova N.A. «Iskusstvo oformleniya uzbekskix muzkalnix instrumentov» Toshkent «San'at» nashriyoti., 1959 y.
5. Akbarov Il. «Musiqa lug'ati» Toshkent «San'at» nashriyoti., 1997 y.
6. Akbarov Ik. «Doira ohanglari» Toshkent ., 1952 y.
7. Alimbayeva K. Axmedov M. «O'zbek xalq sozandalari» Toshkent., 1959 y.
8. Asqarov A. «O'zbekiston xalqlari tarixi» Toshkent., «Fan» 1992 y.
9. Bajenova «Pedagogik izlanish» Toshkent., «O'qituvchi» 1990 y.
10. Belyayev V. «Muzkalnoye instrument Uzbekistana» Moskva., 1933 y.
11. Bertels Ye.E. «Fors-tojik adabiyoti tarixi» Moskva., 1960 y.
12. Vizgo T.S. «Sudba Afrasiyabskoy lyutnya» Sharq musiqasi Toshkent., 1970 y.
13. Vizgo T.S. «Muzkalnye instrument Sredney Azii» (Istoricheskiye ocherki) 1980 y.
14. Karomatov F.M. «O'zbek cholg'u musiqasi» Toshkent., Meros 1972 y.
15. Irgashev G'. «Afg'on rubobi» darslik Toshkent, «San'at» nashriyoti 2004 y.
16. Matyoqubov O. «Forobiy Sharq musiqasi asoslari haqida» Toshkent., 1986 y.
17. Nazarov A.K. «Dutor bas darsligi» Toshkent., «O'qituvchi» 1983 y.
18. Nurmatov H.N. «Rubob» darslik Toshkent., «O'qituvchi» 2002 y.
19. Odilov A. «O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi» Toshkent., 1995 y.
20. Odilov A. «Chang» darslik, Toshkent., «San'at» nashriyoti 2002 y.
21. Petrosyans A.I. «Cholg'ushunoslik» 3-nashri Toshkent., «San'at» 1990 y.
22. Pugachenkova G.A. «O'zbekiston san'ati tarixi» Moskva., 1965 y.

- 23.Rajabov I. «Maqomlar masalasiga doir» Toshkent., 1963 y.
- 24.Rajabiy Yu. «Musiqqa merosimizga bir nazar» Toshkent., 1978 y.
- 25.Rajabiy Yu. «O'zbek xalq musiqasi» 1-9 tomlar 1949-1956 y.
- 26.Rustamov S. «Tor maktabi» Darslik, Baku., 1960 y.
- 27.Toshmuhammedov M. «G'ijjak darsligi» Toshkent., 1995 y.
- 28.Taxalov S. «Afg'on rubobini chalishni o'rgatish metodikasi» T., 1983 y.
- 29.Fitrat A. «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi» Toshkent., 1993 y.
- 30.Qosimov R. «Ud» darslik, Toshkent., «San'at» nashriyoti 2002 y.